
पुकरण दुसरे

ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करणा-या कथा

प्रकरण दुसरे

ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करणा-या कथा

बाबुराव बागुलांच्या कथात्मक लेखनाचे विशेष त्यांनी विविध ठिकाणी मांडलेल्या आणि पहिल्या प्रकरणात आलेल्या त्यांच्या भूमिकेच्या सहाय्याने, त्यांच्या कथांचा अभ्यास करून आपणास पहाता येतील.

बागुलांचे कथात्मक लेखन हे प्रामुख्याने दलित या वाङ्मयप्रकारात मोठ्याने असले तरी अभ्यासाच्या सोयीच्या दृष्टिने त्यांच्या कथात्मक साहित्याचे सामान्यतः खालील प्रकारे वर्गीकरण करता येईल.

१. ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करणा-या कथा
२. झोपडपट्टीतील जीवनाचे चित्रण करणा-या कथा.

बाबुराव बागुलांचे 'जेव्हा मी जात चोरली होती' आणि 'मरण स्वस्त होत आहे' हे दोन लघुकथासंग्रह आणि 'सूड' ही दीर्घकथा प्रकाशित झालेली आहे. पहिल्या कथासंग्रहामध्ये प्रामुख्याने खेडेगावातील जीवनाचे चित्रण करणा-या कथांचा भरणा जास्त दिसतो; तर दुस-या कथासंग्रहातील 'भूक' ही एकच ग्रामीण जीवनावरील कथा आहे. दुस-या कथासंग्रहामध्ये नगराने बहिष्कृत केलेल्या, झोपडपट्टीतील लोकांचे चित्रण येते. पहिल्या कथासंग्रहातील काही कथा झोपडपट्टीतील लोकांच्या जीवनाचे चित्रण करणा-या आहेत.

सर्वसाधारणपणे आपणास असे म्हणता येईल की पहिल्या कथासंग्रहामध्ये खेड्यातील जीवनचित्रणाला बागुलांनी प्राधान्य दिलेले आहे, तर दुस-या कथासंग्रहामध्ये झोपडपट्टीतील लोकांचे जीवन वैपुल्याने चितारण्याचा प्रयत्न त्यांनी केलेला दिसतो.

एखाद्या लेखकाच्या लेखनाला वैशिष्ट्य प्राप्त होते ते त्याच्या व्यक्तिमत्त्वामुळे. हा लेखक कोणत्या वातावरणात वाढतो, कोणते संस्कार ग्रहण करतो, यावर त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाची धडण अवलंबून असते. या गो. मा. पवारांच्या विधानाचा आधार घेऊन आपणास असे म्हणता येईल की, बाबुराव बागूल लहानपणी ज्या ग्रामीण भागात वाढले, त्या वातावरणातील संस्काराने त्यांचे व्यक्तिमत्त्व घडले. म्हणूनच ग्रामीण भागातील दलितांची दुःस्था, त्यांचे दुःख, त्या दुःखाला कारणीभूत असलेली विषमता-धिष्ठित समाज रचना, धर्मप्राबल्य या गोष्टी त्यांनी पाहिल्या होत्या, अनुभवल्या होत्या. म्हणूनच ग्रामीण जीवनचित्रण करणा-या त्यांच्या कथा-मधूनही बागूल प्रामुख्याने दलितांच्याच जीवनाचा विचार करतात, त्यांची दुःखे चितारतात.

ग्रामीण हे विशेषण विशिष्ट लेखनात कशाचे चित्रण आहे, याचा फक्त निर्देश करते. म्हणून ग्रामीण जीवनाचे, मनाचे चित्रण करणारे साहित्य ग्रामीण साहित्य म्हणता येते. या गो. मा. पवारांच्या व्याख्येच्या दृष्टिनेही बाबुराव बागूलांच्या या विभागात येणा-या कथा ग्रामीण भागातील दलितांच्या जीवनातील दुःस्थेचे, दुःखाचे चित्रण करतात. म्हणून ती दलित कथा असली तरी ग्रामीण सविदनशीलता असणा-या लेखकाची दलित कथा आहे. हे लक्षात घेऊनच त्यांच्या या विभागातील कथांचा अभ्यास करावयाचा आहे.

बाबुराव बागूलांच्या संख्येने अल्प असलेल्या परंतु गुणवत्तेने सरस असलेल्या ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करणा-या कथेने नव्या अनुभवाच्या पातळी-वस्त्र मनाला भिडणारी अस्सल कथा निर्माण केली आहे.

बाबुराव बागूलांच्या काही कथा अभ्यासाच्या सोयीसाठी ग्रामीण या सदरात विभागल्या गेल्या असल्या तरी, एका दलितत्वाची मानसिकता असणा-या लेखकाची ती कथा असल्याने दलित कथेच्या सर्व गुणविशेषांसह ती आपले वेगळेपण सिद्ध करते.

खेड्यामध्ये स्थितिशीलतेला महत्त्व असते. तेथे बदल फार कमी प्रमाणात घडतात. खेड्यातील माणसे सामूहिक स्वस्याचे जीवन जगतात. त्यामुळे रूढी-परंपरा यांना खेड्यात फार महत्त्व प्राप्त होते. बाबुराव बागुलांच्या 'बोव्हाडा,' 'दस-याचा रेडा,' 'पेसूक' या कथांतून खेड्यातील सामूहिक जीवनाचा प्रभाव किती असतो ते दिसते. रूढी परंपरांना दिलेले महत्त्व 'बोव्हाडा' आणि 'दस-याचा रेडा' या कथांमध्ये आपणास जाणवते. देवीच्या उत्सवात एक अस्पृश्य सोंग आणतो आहे म्हटल्यावर सगळ्या गांव कसा खवळून उठतो ते या कथेत दिसते.

खेड्यामध्ये धर्माचा पगडा लोकांच्या मनावर असतो. या धर्ममतानुसारच वर्णाधिष्ठित समाजरचना झालेली असते. आणि त्यामुळे समाजातील श्रेष्ठवर्णीय लोक दलित आणि स्त्रियांना कःपदार्थ मानत असतात, त्यांना माणूस म्हणून किंमत देत नसतात. दलित म्हणून जन्माला आल्यामुळे व स्त्रीचा जन्म प्राप्त झाल्यामुळे समाजातील उच्चवर्णीय लोक त्यांना पशूसारखे वागवित असतात. माणूस ^{म्हणून} मानाने जीव जगण्याचा हक्क नाकरीत असतात, समानतेची वागणूक देत नसतात. यातूनच त्यांच्या आयुष्यात दुःखाचा वर्णवा पसरतो.

बाबुराव बागुलांच्या कथांमध्ये दुःखाचे चित्रण प्रभावीपणे प्रकट होते. दुःखाच्या आवर्तात त्यांची पात्रे सत्तः फिरत असतात. हे दुःख त्यांच्या पाचवीला पुजलेले असते. वर्णश्रेष्ठता, जातिश्रेष्ठता, आर्थिक आणि सामाजिक विषमता या बाबींच्या जोडीनेच बाबुराव बागूल दलितांच्या दुःखाची अन्य कारणेही पाहू शकतात, व आपल्या कथांतून चित्रितही करतात.

बागुलांच्या कथातील दुःखकारणांवरून कथाचे वर्गीकरण करावयाचे झाले तर खालील प्रकारे करता येईल.

१. विषमताधिष्ठित समाजरचनेमुळे निर्माण झालेल्या दुःखाचे चित्रण करणा-या कथा.
२. व्यक्तीच्या स्वभाव, वर्तन यामुळे निर्माण झालेल्या दुःखाचे चित्रण करणा-या कथा.

३. नियतीमुळे निर्माण झालेल्या दुःखाचे चित्रण करणा-या कथा.
१. विषमताधिष्ठित समाजरचनेमुळे निर्माण झालेल्या दुःखाचे चित्रण करणा-या कथा.
-

दुःखकारणावरून कथांची विभागणी केलेली असली तरी एका कथेत असलेले कारणच फक्त दुःखाला कारणीभूत असेल असे नाही. काही वेळेला एकाच कथेत उपरोक्त दोन वा तिन्हीही कारणे असू शकतात. परंतु येथे प्राधान्य कोणत्या कारणाला आहे यावरून ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करणा-या कथांचे वर्गीकरण केले आहे ही दृष्टी ठेवूनच या विभागातील कथांचे आकलन करायचे आहे.

दुःखाचे कारण सांगत असताना बाबुराव बागूल म्हणतात, 'दुःखाला, दैन्याला दास्याला कारण आहे जात. जातीला कारण आहे वर्णव्यवस्था. वर्णव्यवस्था टिकवून धरणारा आहे हिंदूधर्म - हिंदूधर्म म्हणजे पक्षपाती धर्म-उच्चवर्णीला सर्व काही देणारा आणि हीन वर्णीयांना सर्व काही नाकारणारा विषमतेचा पक्का पहारेकरी हिंदू वर्णव्यवस्थेचे वैशिष्ट्य अहंकार, तिरस्कार, तुच्छता हे संस्कार आहेत. ते प्रत्येक हिंदू माणसावर होत असतात. म्हणजे माणसाच्या मूलभूत वासना विकारांना क्रौर्य, हिंसा हिंदू धर्माचे हे संस्कार देत असतात. म्हणजे अत्याचार घडविण्याला जसे त्याचे शरीर जबाबदार आहे तसे त्याचे संस्कार आणि ते देणारा धर्म, इतिहास आणि परिस्थिती ही जबाबदार असते.'^३

बाबुराव बागुलांच्या उपरोक्त विधानातील सत्यता त्यांच्या कथा-तून आपणास पहावयास मिळते 'काळोखाचे कैदी', 'बोव्हाडा', 'दस-याचा रेडा' या कथांमधून अस्पृश्यांना उच्चवर्णीय माणसांचा अहंकार, तिरस्कार कसे दुःख देतो, त्यांना वेदना देऊन, त्यांचे जीवन कसे हौरपळून काढतो याचे चित्रण या कथांतून करतात.

काळोखाचे कैदी या कथेतील देवराज, बानू, दौलत्या ही सर्व पात्रे दुःखाने तडफडत आहेत. या सर्व दुःखी माणसांच्या दुःखाचे कारण म्हणजे विषमतेला प्राधान्य देणारी ग्रामीण भागातील सामाजिक परिस्थिती.

बानू ही अस्पृश्य समाजातील एका गरीबाची मुलगी. नवस फेडण्यासाठी तिला मुरळी म्हणून सोडण्यास आले. हिंदूच्या नवस बोलण्याच्या आणि फेडण्याच्या मानसिकतेमुळे बानूच्या आयुष्याची दुःखेद सुखात होते. हिंदूधर्मातील देवदेवातांच्या प्रभावामुळे बानूच्या आयुष्याची पळड होते. आपल्या संदुर मुलीच्या आयुष्याचा नाश होऊ नये म्हणून बानूचे वडिल पैसा आणि वचन घेऊन रामराव देहामुखासारख्या वयस्कर माणसाला बानूला देऊन टाकतात.

रामरावाने आपला त्याग करू नये म्हणून ती आपल्या मुलीकडे दुर्लक्ष करते, आप्रेशनही करून घेते. वृद्ध रामरावावर तीने जीवताड प्रेम केले.

देवधर्म, रुढी, परंपरा यांनी तिला दुखाच्या गर्तेत लोटले तसेच तिच्या सुंदर स्माने त्यात भर घातली. म्हणूनच आईच्या जागी असलेल्या स्मवान बानूला देवराज जीवे मारण्याऐवजी भोगण्याचा विचार करतो.

रामरावाच्या मृत्यूने एकाकी झालेल्या बानूवर सूड घेण्यासाठी आलेला देवराज तिला जे बोलतो त्यातून तिच्या अंतरी दुःखाचा वणवा पेटतो. तो म्हणतो, 'मी देशमुख ! एका बाजारवा बाईचा, हलकट जातीच्या बाईचा, मुरळीचा मुलगा ? छिनाळ बाईला मुलगा नसतो, नुसत्या बाबा असतो' देवराजाच्या बोलण्यात उच्चवर्णीयांच्या अहंकार होता. जाति-श्रेष्ठात्वाचा उग्र वास होता. समाजाचा मुरळ्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोनही या उद्गारातून दिसून येतो. देवराज तिला आपली रांड ही असेच फक्त म्हणत नाही तर तिचे शीघ्र भ्रष्ट करण्याकरिता तिच्या मागे लागतो. हलक्या जातीच्या स्त्रीच्या चारित्र्याला ग्रामीण समाजात काही

किंमत नसते हे गावातील लोकांच्या बोलण्यावरूनही स्पष्ट होते. 'काय माल आहे!'

'काष्ट्याची चोप आन् तो डौल बघा' तिच्या अबूचा पंचनामा होताना पुरुष्व तिला दुःख देत होते; असे नाही, तर हिंदूधर्मातील स्त्रियाही ओखाडीत होत्या, बोलण्याने जखमी करीत होत्या. दुःख तिचा देव रामच्या स्थाने पाठलाग करीत होते.

सतिसावित्रीप्रमाणे जगणा-या बाजूला ते वेश्या ठरवतात. जीवंत माणसाला दुःखाच्या डागण्या देतात पण दगडाच्या देवाच्या देवळात घाण बोललेले त्यांना आवडत नाही.

कान्हूजी पाटील, सखा सोनार, पोलिस पाटील, कुलकर्णी तिला नागवी करून, पोलीसारखा लगाम धालून, चाबकाने फोडून काढीत सरणावर फेकून देण्याचे बोलतात. यातच उच्चवर्षिण्यांची खालच्या जातीतील लोकांकडे पाहण्याची दृष्टि दिसून येते व बाजूचे दुःख त्यातूनच निर्माण होते.

बाजूला जादूटोणा येत असावा याची भिती सर्व गावाला होती. या भितीपायीच सर्व गाव तिला वचकून असायचा. विज्ञाननिष्ठ दृष्टिचे दर्शन घडविण्याकरिता बागूल एका पात्राच्या संवादाद्वारे म्हणतात, 'तिला जादू टोना येत असता तर तीज्जिव मूठीत घेऊन अशी बाहेर आलीच असती कशाला ? दौलत्याला येडा होऊन फिरू दिला नसता.'

बलदंड शरीराचा देव रामही दुःखी आहे. बाजूमुळे हे दुःख आपल्या वाट्याला आले आहे अशा समजूतीने तो बाजूचा सूड घेण्याच्या इर्भने पेटला. बानूमुळे आपली आई मेली, पहिली बायको माहेरी निघून गेली आणि त्याच्या दुस-या बायकोला काडीचीही किंमत राहिली नव्हती, या मुरळी-मुळे आपण बेदर निराधार झालो, देशोधडीला लागलो ही भावनाच त्याच्या मनातील दुःखाला प्रक्षुब्ध करीत होती. देव रामच्या वाट्याला आलेले दुःख अहंकार आणि एका हलक्या जातीतील मुरळीमुळे आलेले आहे हे विशेष.

देवरायची पत्नी दुःखाच्या धंगीत होरपळत होती. बाजूच्या नाशासाठी तिच्यामागे धावणा-या ब्रब-याच्या चिंतेने तिचे मन ग्रासले आहे. बाजू जादूटोण्याने आपल्या नवऱ्याला मारेल ही भीती, हे दुःख तिच्या अंतरी सतानीत असते.

लोकांनी वेडा ठरविलेल्या दौलत्याचे दुःख अपरंपार आहे. रामरावाच्या प्रेमासाठी बाजूने मातृत्वाच्या भावनेला नख दिली आणि दौलती निराश्रित झाला. आई-बाप असूनही त्यांचे प्रेम लाभत नव्हते याचे दौलतीला दुःख होते. देशमुख वाड्याने आणि या रुढीग्रस्त गावाने त्याची हेटाळणी केल्यामुळे त्याच्या मनाला चटक बसू लागले. दुःखाचा डोंब शांत करण्यासाठी तो मुका झाला दौलतीचे दुःख अश्रुंशेतेने त्याच्या पदरी टाकले होते. पाण्यासारख्या जीवनावश्यक गरजेपासूनही त्यास वंचित ठेवण्यात येत होते. उच्चवर्णिय पांडू ब्राम्हणाची आई त्याला पण्णी देण्यापेक्षा जीव देणे पसंत करते. बागूल इथे माणसावरील अपमानाचे चित्रण करतात.

बाजूचे जीवन म्हणजे दुःखाची भळभळणारी जखम होय. समाज आणि देवराय आपली वाढनये, त्या जखमेत छुपून तिला अधिक रक्तबंबाळ करतात. परिस्थिती त्यावर मीठ चोबते. समाज आणि व्यक्ती त्या दुःखाला सहानुभूती दाखविण्याऐवजी छळतात.

बाजू आणि देवरायच्या नाट्यमय जीवनाचा अविष्कार बागूलांनी वर्णश्रुतत्व आणि मातृत्वभावना यांच्या पार्श्वभूमीवर साकार केलेला आहे. मानवी जीवनातील भीषण पण रौद्र नाट्य बागूलांनी या कथेद्वारे प्रकट केले आहे. अस्पृश्यताची लाजिरवाणी विटंबना शेकडो वर्षांपासून या समाज हात आली आहे. सा-या उच्च वर्णियांनी त्या जमातीला अत्यंत क्लेशदायक आणि अमानुष जिणे जगायला लावले आहे, याचे दर्शन या कथेत घडते. उड्यातील तालेवर मंडळी अस्पृश्यांना कसे छळतात याचेही चित्र येथे पाहावयास मिळते.

रामरावाच्या प्रेमासाठी पोटच्या भूलीचा त्याग करणारी बाजू मातृत्वाची भूकेली आहे. पूत्राचे प्रेम आणि जीवन जगण्यासाठी रामरावाचा आधार या संघर्षाच्या काळीत ती सापडली आहे. आपले जीवन बेवारीशी केले म्हणून सूड घेऊ पाहणारा देवराम आणि ह्याच्या कवाक्यातून आपली सुटका करून घेऊ इच्छिणारी बाजू यांच्या संघर्षानेच ही कथा फुलत जाते. दौलतीचा विद्रोह आईला जास्त असतो तर काशीनाथ व देवरामला खलास करतो. दौलतीच्या आणि देवरामाच्या मनातील प्रक्षोभाचा उस्बलेली उंब त्यांना विद्रोही करते. म्हणूनच बाजूच्या जीवनातील तिच्या वाटयाना आलेल्या दुःखाचे चाटयम्य चित्रण, समर्थ आणि प्रवाही भाषाशैलीने या कथेत बागूल करतात.

'बोव्हाडा' या कथेत ग्रामीण जीवनावर धर्मकल्पनांचा किती जबरदस्त पगडा बसलेला असतो याचे चित्रण केलेले दिसते. धर्माचाचून जीवनाला किंमत नाही असा समज ग्रामीण मनात असतो. आणि या धर्मांमुळे गावातील अस्पृश्यांना मातीमोल कसे केले जाते याचे चित्र या कथेत पाहावयास मिळते. दामू महाराला देवाचे सोंग घेण्याचा प्रयत्न करताना अस्पृश्य म्हणून कशी त्यांची हेटाळणी केली जाते ते या कथेत पाहावयास मिळते. उच्च वर्णीयांनीच सोंग घेतले पाहिजे, या अट्टाहासमुळे अस्पृश्य असणारा दामू दुःखी होतो.

देवीच्या उत्सवात एक अस्पृश्य देवीचे सोंग घेतो आहे म्हटल्यावर उच्चवर्णीय रागावतात, संतापतात, काळेजाजपणाने त्याला जे सोंग घेता येऊ नये म्हणून कारस्थान रचतात. अस्पृश्यांनी आपली पायरी सोडू नये म्हणून ही धूर्त माणसे तसे बोलतात, छळ वागतात. प्रसंगी डावपेचही करतात.

शामराव, भगवान देशमुख, गणपतराव पाटील, रघु अरींगळा, लक्ष्या पुजारी, यक्क कोठूळा ही उच्चवर्णीय माणसे आणि गौळण कोळणीचा जगन्नाथ मुस्लीमचा, दामू या अस्पृश्याला सोंग घेता येऊ नये म्हणून प्रयत्न करतात.

आपले वडिल शामराव देशमुख असूनही आपणाला लोक देशमुख न समजता गौळण कोळणीचा समजतान्यांचे तीव्र दुःख जगन्नाथला होते म्हणून तो या दुःखाने आक्रस्ताळी होऊन आपण उच्च आहोत हे दाखविण्यासाठी

दामू महारावर तो आरडा ओरडा करतो.

उच्चवर्णीयांच्या मनात अस्पृश्यताइतकी भिनली की, त्यांचे नाव घेयाने विटाळ होतो असे ते समजतात. भगवान पाटील याच वृत्तीचा, तो दामूचे नाव घेत नाही.

स्वातंत्र्यामुळे समानतेचे युग आले असे समजून त्याप्रमाणे वर्तन करू पाहणा-या अस्पृश्यांना विचित्रच अनुभव येतो. दामूला सोंग मिळू नये म्हणून गावकरी प्रयत्न करतात पण त्यांचे सर्व डावपेच माहिती असलेली दामू इथे, जिद्दीने ते सोंग स्वपेक्षा जास्त पैसे देऊ घेतोच. स्वातंत्र्य-प्राप्तीनंतर अस्पृश्यंमध्ये जागृती कशी आली आणि समानतेसाठी ते कसे भांडत होते हेही या कथेत दिसते.

अस्पृश्य दामूने सोंग मागणे आणि त्याला मिळू न देणे या दोन गोष्टीमधला संघर्ष या कथेत चित्रित केला आहे. वर्णभेदाच्या पार्श्वभूमीवर हा संघर्ष कथा फिरते दामू या महाराच्या धात्राभोवतीच या कथेचे वर्तुळ सतत परिघ घेत फिरते. जातिभेदाच्या प्रखर झळा अस्पृश्यांना कशा पोळीत होत्या याचे चित्रण ही कथा करते.

दस-याचा रेडा या कथेमध्ये ग्रामीण जीवनामध्ये स्थावरांना, स्त्रींना परंपरांना महत्त्व असते, हिंदू मानसिकतेमुळे त्यांच्या सणात जनावरांना किंमत दिली जाते परंतु अस्पृश्यांना काहीही किंमत दिली जात नाही याचे चित्रण येते. छेड्यातील माणसाच्या मनावर धर्मसत्तेचा जबरदस्त प्रभाव असतो. त्या प्रभावामुळे अस्पृश्यांना हीन लेखून माणुसकीचा खून करतात. याचे दर्शन बागूल या कथेत घडवतात.

दणकट शरीराचे देवा आणि शिवा हे दोन अस्पृश्य, वधायला आणलेल्या रेड्याला सावरत आसतात. हरी आणि किसन हे दोघे बलिष्ठ अस्पृश्य त्याला साथ धायला तयार असतात. वधण्यासाठी आणलेला रेडा दारु पाजल्यामुळे पिसाट होऊन बिथरतो व धाऊ लागतो. पण देवा, शिवा किसन, हरी ही शक्तिमान, बलंदड महारमंडळी त्याला आपल्या ताब्यात ठेवतात.

शेजारच्या शिवारात शिव; ओलांडून रेडा गेला तर रेड्याची व महाराची मान उड्यायची पृथा होती. जनावराची आणि माणूस असलेल्या दलितांची उच्चवर्णीयांना काहीच किंमत नव्हती.

रेडा बिथरल्याने, लोक दुस्मच घाबरत होते. पाटील तयार होताच. तलवारधारी, कु-हाडधारी, आकुळा बकुळावाला आणि धोतराची ओटी घेवून महार तयार झाले. पाटलांने काठीने खूण करताच कान कापले गेले. शेवटी कापताच भेदरून रेडा पळाला. रेड्यासह पळणारा, त्याला आवरणारा हरी रेड्याच्या धक्क्याने खाली कोसळला. गावाच्या परंपरेसाठी पशूबरोबर झुंज देणा-या हरीला उचलून आणल्यावर देवळाऐवजी महारवाड्याकडे न्यायला सांगितले जाते. गुणाने श्रेष्ठ अस्त्रा-या पण जातिने कनिष्ठ असलेल्या वीरांच्या बाबतीतही उच्चवर्णीयांच्या मनात अस्पृश्यतेचे विष करते साचलेले असते ते दूधे दिसते. उन्हाने रेड्याच्या अंगाचा भडका उठल्यावर स्वाभाविकपणे पाण्यात पडण्यासाठी शेजारच्या शिवेतील पाटलाच्या विहीरीकडे तो रेडा धाऊ लागला. आपकित्तीच्या भयाने रेड्याच्या जबड्यात हात घालून देवाने रेडा खूकून मागे ओढला. देवाच्या कव्यात आस्यावर देवाने शिवे-वरून रेड्याला वेशीत आणला. शौर्य दाखविलेल्या देवाकडे पाहण्याचे टाकून, त्याला तुच्छ लेखून मोठ्या स्वाबात पाटील तेथून जाऊन रेड्याच्या मानेवर छडी ठेवून मान कसाबला संमति देतो. कसलेल्या रेड्याच्या रक्तात पाटलांनी तलवार धरली. आणि आपट्याची पाने समजून भिजवून तो वाड्याकडे गेला.

गावासाठी प्राणाची बाजी लावणा-या शक्तीमान महारांना साधी शाब्बासकीही पाटील दैत नाही. हिंदूधर्माच्या या पृथपरंपरामध्ये जीवाची जोखीव अस्पृश्यांची आणि मान मात्र उच्चवर्णीय पाटील, कुलकर्णी यांचा.

हिंदूधर्मातील रूढी- परंपरा खेड्यांमध्ये अस्पृश्यांच्या जीवनाला मातीमोल करतात, या रूढी परंपरात अस्पृश्यांच्या जीवांना काहीच मोल दिले जात नाही, याचे दर्शन या कथेत घडते.

समाजातील वर्णव्यवस्था, हिंदू धर्म, त्यांचे देव, देवळे, सणवार या सर्वांमुळे अस्पृश्यावर अत्याचार होत होता. त्यांच्याकडे तुच्छतेने, तिरस्काराने पाहिले जात होते. श्रेष्ठत्वाचा अहंकार कनिष्ठाना जाबत होता. माणसाचे माणूस म्हणून मूल्य नाकरिले जात होते. कसगा, बंधुता, समता, प्रेम ही मूल्ये अस्पृश्यासाठी नव्हती, याचे चित्रण बागूल करू पाहतात.

आशा या सामाजिक परिस्थितीमुळे बहुतेक दलितानांच्या जीवनात दुःख निर्माण झाले आहे. दुःखाबरोबरच दोन हात करीतच त्यांची हयात चालली आहे.

दस-याचा रेडा वध्याच्या प्रसंगावरच या कथेच्या इमारतीचा डोलररा उभा आहे. भयानक, उसळणारा, क्रूर, हिस्त्र रेडा आणि सबळ सुंदर रेखीव शरीराचा देवा व त्याचे साथीदार यांचे एकमेकाची ताकद जोखणे हाच या कथेचा संघर्ष आहे. नाटमय संवादाच्या सहाय्याने कथानक पुढे नेण्याचा प्रयत्न बागूल करतात.

बागुलानी लोकांची गर्दी, बिधरलेला रेडा, पाटलोचे घोड्यावर येणे, वार करणे, त्याला कड्यात आणणे, ह्या गोष्टींमून वातावरण निर्मिती केली आहे. तो प्रसंग हुबेहुब डोळ्यासमोर उभा करण्याचे कसब त्यांच्या भाषेने दाखविले आहे.

व्यक्तीचा स्वभाव, वर्तन यामुळे निर्माण झालेल्या दुःखाचे चित्रण करणा-या कथा.

प्रत्येक माणसाच्या स्वभावामध्ये काही तरी व्यंग असतेच, कमीपणा असतोच. कधी हे व्यंग्य स्वार्थीच्या स्माने प्रकट होते, तर कधी अहंकाराच्या स्माने, कधी कामासक्तता त्याला क्रूर बनवते तर कधी खोटी प्रतिष्ठा. या व्यंग्यातूनही दुःख निर्माण होते. स्वभावातील दोष; बुद्धीचा कामकुवतपणा, सर्वश्रेष्ठत्वाची भावना, समाजातील प्रतिष्ठेचे भान या गोष्टीही दुःख निर्माण होण्यास कारणीभूत होतात.

दुःख निर्मितीकरणामध्ये बाबुराव बागूल याही दृष्टिकोनास महत्त्व देतात हे त्यांच्या कथांच्या अभ्यासावरून लक्षात येते. 'वानर' आणि 'पेसूक' या कथामधून या दृष्टिकोनाचा आपणास प्रत्यक्ष येतो. स्वभावातील दोष, विसंगत वर्तन यामुळे आपल्या व इतरांच्या जीवनाची झी परवड होते ते या दोन कथातून आपणास पहावयास मिळते. माणसातील हिस्त्रतेचा प्रत्यय आणून देणारी ही कथा आहे. एका स्त्रीच्या वेदनेची ही कथा आहे.

^{मधील बापू}
'वानर' हा एका विधवा म्हातारीचा अजस्र शरीराचा, ऊर स्वभावाचा, कमी बुद्धीचा मुलगा होता तो पहेलवान होता. गत वर्षी यात्रेमध्ये सासुरवाडीच्या हलक्या जातीच्या पहेलवानाकडून चीत झाल्यामुळे त्याला व इतर तीन पहेलवानांना पाळण्याची प्रतिज्ञा घेऊन करतो.

त्याची आईसुद्धा इर्षेबाज आहे. त्याने जिंकावे म्हणून ती त्याला प्रोत्साहन देते. शेती लावून खायला घालते; लग्न झालेले असूनही बायकोपासून त्याला दूर ठेवते. त्याने जिंकावे म्हणून भगताकडून वस्तू भारून आणते. सखून आदल्या दिवशी मळ्यात गेल्यामुळे कामातूर बापूचा व्रतभंग झाल्याने ती खवले बापूला तीला मारायला सांगते. आणि कुस्तीत पुन्हा तो पराभूत झाल्यार विजयी पहेलवानाचा खून करायला सांगते व तो ही त्या तयारीला लागतो. 'वानर'चे कथानक सर्व साधारणपणे असे आहे.

ही कथा तसे पाहिले तर दलित जीवनावरील कथा नाही. परंतु खालच्या जातीच्या पहेलवानाकडून पराभूत झाल्यामुळे उच्चवर्णिय बापू, आणि त्याची आई यांचा अहंकार दूखावतो, व त्याला पराभूत करण्याची इर्षी त्याच्या मनात निर्माण होते. खालच्या जातीच्या पहेलवानाने पराभूत करण्याला इथे वेगळा अर्थ प्राप्त होतो. उच्चवर्णीयाच्या श्रेष्ठत्वाला त्या मुळे आव्हान मिळते. आणि म्हणूनच आपले सर्वस्व पणाला लावून बापू व म्हातारी कुस्तीची तयारी करतात.

इति ही दलित जीवनाचे चित्रण करणारी कथा नसली तरी स्त्रीच्या दुःखाचे चित्रण करणारी कथा आहे. आणि हिंदूधर्माने दलितासोबत स्त्रीलाही सर्व हक्क नाकारिले होते. स्त्रीचाही दलिताप्रमाणेच या समाजात छळ होत होता. बापूची पत्नी सखू हीचा विनाकारण बापू आणि म्हातारी छळ करतात, तिच्यावर अन्याय करतात. तिला मरेपर्यन्त मारतात. स्त्रीछळाची कथा असल्याने एका अध्याने ही दलित कथाच आहे.

इथे महत्त्वाचा भाग म्हणजे सखूवर इतर कुणी अन्याय करित नाही, तर दुसरी स्त्रीच, तिची सासूच अन्याय करते. या म्हातारीमुळे कमी बुद्धीचा नवरा तिला मरेपर्यन्त मारतो. एका स्त्रीच्या दुःखाला दुसरी स्त्री कारणीभूत ठरते. हे लक्षणीय आहे.

बापू स्वतःच्या बुद्धिदने बागण्यापेक्षा म्हातारीच्या इशा-यावर वागत, जगत असतो. कोळ्याच्या पहेळ्वानाला पराभूत करण्याची ईर्ष्या त्याच्या मनात आईने घेतवून दिव्यामुळे ती घरे सोडून ब्रम्हचर्य व्रताचे पालन करण्याकरिता मळ्यात राहतो पण त्याच्यातील कामवासनेचा राक्षस जागा होतो. कामवासानेने आसक्त झालेला बापू भाकरी देण्यासाठी आलेल्या पत्नीला आलिंगन देतो. तीनेसत्यपरिस्थितीचे भान करून देताच कामवासनेने क्रूर झालेला बापू तिला मारतो. पुन्हा जवळ घेतो. पुन्हा व्रतभंगाच्या दुःखावेगाने दूर ढकळतो. आणि पुन्हा बागण्यासाठी झोपडीत नेऊ पाहतो. बागुलांनी बापूच्या मानसिक आंदोलनाचे सुंदर चित्रण या कथेत केले आहे.

आईला भिंगारा, तिच्या लग्नाने वागणारा, वानरासारखा हिस्त्र असणा-या बापूचे व्यक्तिचित्र चिंतासून माणसातील पशुत्वाचे दर्शन बागुलांनी या कथेत घडविले आहे.

विज्यासाठी भगताकडून वस्तू भासून आणणे, त्यांना स्त्रीस्पर्श होताच त्या विटाळणे यामधून ग्रामीण जीवनातील अंधश्रद्धेचे दर्शन आपणास घडते.

आखूड बुद्धिदच्या बापूच्या स्वभावामुळे आणि इर्षेबाज म्हातारीच्या स्वभावामुळे सखूला त्यांनी दुःखाच्या दरीत ढकलले होते. म्हातारी बापू यांच्या स्वभावाचे चित्रण बागुलांनी मोठ्या समर्थपणे केले आहे. एखाद्या वाक्या-नेच त्या त्या पात्राचा स्वभाव ते वाचकाच्या मनावर ठसवून देतात. कथेच्या

शेवटचे वाक्य त्या दृष्टिने महत्त्वाचे आहे, 'अन् तोहि मदा-याच्या माकडा-प्रमाणे तिवे ऐकून कु-हाड शोधित होता' या वाक्यासून बापू हा कमी बुद्धि-चा म्हातारीच्या आधीन असलेला, माकडाप्रमाणे मदारी नाचवेळ तसे नाचणारा होता हेच स्पष्ट होते. सखूला मारत असताना प्राण्याच्यामध्ये अस्मा-या हिळ्यतेवा प्रत्यय आपणास येतो. म्हणूनच बागुलांनी या कथेला वाचर हे नाव दिले असावे.

मूळ असणे हे खेळ्यात प्रतिष्ठेचे लक्षण मानले जाते. पण मूल नसलेला ज्यदेव या प्रतिष्ठेसाठी स्त्रीयाच्या जीवनाची होळी कशी करतो त्याचे चित्रण 'पेसूक' या कथेत केले आहे. पूर्णपुरुष नसलेला ज्यदेव आपले पुरुषत्व सिद्ध करण्यासाठी गावातील आपली प्रतिष्ठा कायम राखण्यासाठी आपल्या-दोषावर पांघरून घालण्यासाठी लग्नामागून लग्ने करतो. परंतु यापैकी एकही स्त्री त्याला मुलगा देऊ शकत नाही. आपल्या कमकुवतपणाचे दुःख त्याच्या अंतरी जळत होते. पण वरपांगी तसे दाखवित नव्हता. पहिल्या पाचही स्त्रीया पुत्र देण्यास असमर्थ ठरल्यावर त्याने सावित्रीच्या वडिलांना पैसे देऊन सावित्रीला पत्नी म्हणून घरात आणले. आपले दुःख सांगून, पुत्र देण्याची विनंती जगदेवने सावित्रीला करताच, तिने तक्रार दिला. जगदेवने आत्म-हत्येची धमकी देताच तीने मुलगा दिला आणि जगदेवेचे पुरुषत्व सिद्ध झाले.

गरज संपल्यावर जगदेव तिरस्कारितेला दुःख देऊ लागला. सत्य परिस्थिती गावाला ज्ञात झाल्यावर जगदेव पुन्हा दुःखी झाला. दुःखाने पशू बनून सावित्रीला भरडू लागला.

आपला मुलगा व त्याचा खरा बाप यांच्याबरोबर पळून जात असताता सावित्रीला पकडून, तिची धिंड काढून बेअबू करण्यात आली. सावित्रीचीचीच चूक होती असे दाखवून तिची विटंबना करून जगदेवने गेलेली प्रतिष्ठा पुन्हा मिळविली. धिंड काढल्यावर सावित्रीला विद्रुप करण्यात आले.

मूळ जिवंत असेपर्यंत अदृश्य असलेली सावित्री, जयदेवने तिच्या मुलाला मारल्यावर दुःखाने क्रोधित होऊन प्रक्षोभक स्थात अवतरली. क्रोधाने बेफाम झालेल्या सावित्रीने नग्न राहायला सुखात कर्म, पुरुषाच्या तिरस्काराने ती त्यांची नाके कळू लागली. जयदेवच्या मरणाबरोबरच पुरुषाबरोबरचे बंध संपवून आदर्श भारतीय स्त्रीप्रमाणे ती सती गेली.

आता त-हेने सावित्रीच्या दुःखाचे कारण होता जयदेव, जयदेवचा स्वतःची प्रतिष्ठा जपणारा स्वभाव, त्यातूनच अधम होऊन तो अत्याचार करून दुःख देत होता.

ही कथासुद्धा दलिताची कथा नाही. हिदूधर्मशास्त्रामध्ये दलित आणि स्त्रियांना तुच्छ लेखले आहे. स्त्रीविषयी हा धर्म प्रतिगामी आहे. दलितांच्याहूनही भयानक जीणे तिच्या वाट्याला आले होते. विषमताधि-ष्ठीत समाजात जसे उच्चवर्णीयांचे श्रेष्ठत्व असते, त्याचप्रमाणे पुरुषसत्ताक समाजरचनेच्या पध्दतीमध्ये स्त्रियांना कनिष्ठ, तुच्छ लेखले गेले. वर्षानुवर्षे तिच्यावर अन्याय होत गेला. त्यांचे शोषण पुरुष वर्गाकडून होत गेले. त्यांना पीडा देणारे पुरुषच होते. म्हणून बागूलांच्या व्यापक भूमिने जे पीडित आहेत, शोषित आहेत ते दलित होतात म्हणून स्त्रीयासुद्धा दलितात मोडतात. म्हणून 'पेसूक' ही कथा स्त्रीयावरील अन्यायाची पर्यायाने दलितावरील अन्यायाची कथा आहे.

या कथेत सावित्रीच्या जीवनाचे भडक नाट्य बागूलांनी चित्रित केले आहे. प्रत्येककारी वर्णाने वातावरणात जिवंतपणा आणला आहे. त्याच्या झपाट्या-या भाषाशैलीने सावित्रीच्या जीवनकथेत वाचक रंगून जातो, शहारतो. स्त्रियावरील होणा-या अन्यायाचे दर्शन बागूलांनी या कथेत प्रत्येककारी पध्दतीने बागूलांनी रंगविलेले आहे. स्त्रीजीवनाच्या विध्वंसाची पुरुष श्रेष्ठत्वाची कथा म्हणजे 'पेसूक' स्त्रीजीवनाचे विध्वंसक, प्रक्षोभक, भयाण नाट्य म्हणजे पेसूक कथा.

नियतीमुळे निर्माण झालेल्या दुःखाचे चित्रण करणाऱ्या कथा.

जीवन जगत असताना अशा काही गोष्टी घडतात की, ज्याची कारणीमीमांसा आपणाला सांगता येत नाही. घटना-या घटनेला कोणतेही दृश्य कारण आढळत नसते. ती घटना व्यक्ती, समाज, धर्म यांपैकी कोणत्याही घटकामुळे घडलेली नसते. त्या घटनेची संगती अदृश्य शक्तीच्या अस्तित्वानेच लागू शकते. तेव्हा नियती या संकल्पनेचा आपण उपयोग करतो. माणसाच्या जीवनात घटना-या बऱ्याच गोष्टीची तार्किक संगती लावणे अशक्य होते; अशा वेळी नियतीचे अस्तित्व मान्य करण्यावाचून गत्यंतर नसते. आणि बाबुराव बागूल जसे सामाजिक वास्तव, मानसिक वास्तव मान्य करतात तसेच नियतीचे अस्तित्वही मान्य करतात हे त्यांच्या काही कथावस्तु आपल्या लक्षात येते.

नियतीच्या प्रचंड टाचेखाली सापडलेल्या माणसाला दुःखाशिवाय दुसरे काही मिळत नाही. नियतीमुळेच कुणाच्या आयुष्यात कधी, केंव्हा, कस्य घडेल याचा अंदाज करता येत नाही. मानून निर्मित दुःखापेक्षा हे दुःख प्रचंड असते, संपूर्ण जीवनाला प्रचंड हादरा देणारे असते.

बाबुराव बागूलांच्या कथेमध्ये सुधदा अदृश्य अस्मा-या या नियतीचा प्रभाव प्रकटाने जाणवतो. त्याचे चित्रण ते मोठ्या खुबीने करतात.

'भूक' या कथेमध्ये नियतीमुळे निर्माण झालेल्या दुःखाचे दर्शन बाबुराव बागूल घडवतात. भागू कोळीण ही हातावर पोट भरणारी, सटवा आणि भिका या दोन लहान मुलांची आई, नियतीने जिवे साभाग्य तिच्यापासून हिरावून घेतले आहे अशी स्त्री आहे. दुःखी मनाने, पण मुलाकडे पाहून आयुष्य कंठणारी ती विधवा स्त्री आहे.

सतत पडणाऱ्या पावसाने भागूची देना उढली होती. तिची मूले भूकेने तडफडत होती. भिक मागून दीवस टकलीत होती. आजारी अस्मारी भागू आपण आपल्या मुलांना दारिद्र्यामुळे पोटभर अन्न देऊ शकत नाही या विचाराने दुःखी होऊन डोक्यात पाणी आणित होती.

७३

भूकेने व्याकूळ झालेल्या मुलांना नदीतील मासे खाऊ घालून तृप्त करावे या विचाराने, मासे धरण्यासाठी तापाने फणफणत असताना नदीवर जाते. आजारपणामुळे तिला असह्य वेदना होत होत्या.

नदीकडे जाताना वाटेत आडव्या येणा-या सापांना दगड मारणा-या आपल्या मुलांना ती म्हणते, 'सापाबरोबर बोलू नई, त्याला दगड मारू नई, तो डूख धरतो. माण्याचा सूड घेतो' असे ती मुलांना म्हणते, कारण तिच्या मनात तिची आई साप चावून वारल्यापासून सापाची भिती होती.

ती मासे पकडते. भिका ते मासे घेऊन विक्रीसाठी येताना कमी लांबीचा, ब-याच जाडीचा साप दिसल्यावर, तो साप आईला चावेल म्हणून सापाला मारण्यासाठी दगडाने मारू लागतो. तो साप नदीत नाहीसा होतो. जखमी सापाने आईचा सूड घेऊ नये म्हणून पाण्यात दगड फेक करतो. व भानावर आल्यावर विक्री करायला जातो. भागूला मुलांना पाहिजे असलेला अहिर मासा सापडल्यावर ती येते. अंधा-या घरात अहिर कातून मुलांना शिजवून खाऊ घालते व स्वतःही खाते.

झोपलेला भिका जागा होऊन पाहिलेले स्वप्न सांगतो स्वप्नात नदीत पळवून लावलेला साप आईला चावल्याचे तो सांगतो. भिकाने हे स्वप्न सांगताच भागू कोळणीचे काळीज हादरते. ती धाबरते. आपण अहिर म्हणून आणलेला मासा नव्हता तर तो साप असावा असा संशय जनात येताच उद्यासाठी वाफारून ठेवलेल्या तुळ्यावरून हात फिरवल्यार तिला तो सापच असल्याचे जाणवून लागते. आणि आपण मासा म्हणून आपल्या मुलांना सापच खाऊ घातला. आता ती जागण्यासाठी मरतील या भीतीने ती जागव्या जागी उलास होते. इथे ही कथा संपते.

भूकेने भागू कोळणीच्या जीवनात हाहाकार उडविला होती. ती आणि तिची मुले दुःखात सापडली होती. भूकेने भागू कोळणीच्या जीवनात दुःखाची कशी पेरणी केली होती याचे वर्णन खागूल या कथेत नाट्यमय पध्दतीने करतात. या भयाण नाट्याचा शेवट तिच्या मृत्यूने होतो.

सतत कोसळणा-या पाऊसामुळे तित्यावर दुःखाचा डोंगर कोसळला होता. अखंडितपणे पाऊस पडणे ही घटना मानव, समाज, संस्कृति यांच्या आधिन नसलेली. नियतीला भागूच्या जीवनाचा शेवट करायचा होता म्हणून तो सारखा कोसळत होता.

भागूने आहिर म्हणून साप आणणे, तिला त्यामुळे अंत होणे या गोष्टी नियतीमुळे भागूच्या वाट्याला येतात. कथेच्या शेवटच्या परिच्छेदातील वर्णन सूचक आहे.

‘आणि बाहेर वार उधाणून गेला होता. झाडाझोपड्यांशी झटत होता. त्यांच्या मोडकीस आलेल्या घराला धडका देत होता. आकाशात काळ्या ढगाचा समुद्र उर्वळत होता. त्या काळ्या उसळत्या दर्यात चंद्र बुडून गेला होता त्याचा प्रकाश वाहून गेला होता. सर्व काही अंधार गेले होते.’^{१९} या वर्णनाने भागूच्या अंधवस्त झालेल्या जीवनाची कल्पना येते. तित्या संसारावर पडलेल्या दुःखाच्या छायेचे काळेपणही दिसून येते. या परिच्छेदामध्ये आलेल्या काळ्या प्रतिमा तित्या सर्वस्वी नाशाची आपणास सूचना देतात. प्रतिकांच्या सहाय्याने कथेच्या आशयात समृद्धता आणण्याची बागूलांची भाषाशैली खरोखरच अद्वितीय आहे.

दारिद्र्याची बालपणीच जाणीव झालेला सटवा आणि आपल्या मुलांना मायेची उब देण्यासाठी जीवाची पर्वा न करणारी भागू यांच्या भावनात्मक गुंतागुंतीतूनच ही कथा उमलत जाते. भुकेने होणा-या पुल्याचे चित्रण बागूलांच्या अनेक कथात जसे येते तसेच ते इथेही येते.

दारिद्र्य, दुःख शोषण, अन्याय या अनंत व्याधीनी ग्रासलेल्या माणसाचे चित्रण बागूलांच्या कथातून येते.

नियतीमुळे निर्माण झालेल्या दुःखाचे दर्शन ‘वानर’/‘पैसूक’ या कथातूनही थोड्याफार प्रमाणात घडते.

‘वानर’मध्ये जमीन गहाण ठेवून बायकोचा त्याग करून भरपूर खाऊन पिऊन रात्रदिवस मेहनत करून भगताकडून वस्तू मंत्रून आणूनही बापू पहेलवान प्रतिस्पर्धी पहेलवानाकडून पराभूत होतो. यामध्ये नियतीचा हात असला पाहिजे अशी शक्यी पाळ आपल्या मनात चुकवुकल्याशिवाय राहात नाही.

नियती शिवाय त्याच्या पराभवाची कारणमिमांसा आपणास करताच येत नाही.

तसेच 'पेसूक' मधील सत्वशील, सावित्रीच्या ज्यदेव साख्या नवरा मिळणे आणि तोही कमजोर हे तिच्या पारबध्यामुळे घडते. नेमके तिच्याच वाट्याला हे दुःख कसे येते ? मुलाच्या ख-या बापाबरोबर पळून जाताना पकडले जाणे यालाही योगायोगच म्हणावा लागेल आणि योगायोगाची संगती नियतीच लागते.

अशा त-हेने नियतीचे अस्तित्त्व कोणत्याही श्रेष्ठ लेखकाप्रमाणे बागूल मान्य करतात हे ह्याच्या कथातून आपणास दिसून येते.

बागूलांच्या ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करणा-या कथात्मक साहित्याचे विशेष.

दलित साहित्याची प्रस्थापनझयी म्हणून ज्याला मान्यता मिळाली आहे त्या नकार विद्रोह आणि मानवाची प्रतिष्ठा या मूल्यांना बाबुराव बागूल आपल्या कथात स्थान देतात. त्यांच्या कथेमध्ये विद्रोहाला स्थान दिलेले असते. त्याची पात्रे विद्रोहाने पेटलेली असतात. 'कोळोखाची कैद' मधला देवराम, 'पेसूक' मधील सावित्री विद्रोहच्या भावनेमुळे मुळेच प्रक्षुब्ध झालेली होती. त्यांच्या साहित्यांत धर्म, जाति श्रेष्ठता यांचे प्रत्ययकारी चित्रण येते व या चित्रणातून ते या सर्वांना नकार देताना दिसतात. इतर सर्व दलित साहित्यिक नकार, विद्रोहाचे वर्णन करतात त्याप्रमाणे बागूलही करतात पण यापेक्षा त्याचे कलाकार म्हणून श्रेष्ठत्व आहे ते त्यांनी स्वीकारलेल्या मानव-ला मोठेपणा देण्याच्या भूमिकेमुळे. हीन दीन जिणे जगणा-या मार्णसाला मार्णस म्हणून श्रेष्ठत्व देण्याचा त्यांचा प्रयत्न त्यांच्या 'बोव्हाडा', 'काळोखाचे' 'कैदी', 'पेसूक' या कथातून स्पष्टपणे दिसते. अस्मिता जागा झालेल्या दामूला ते सोंग देऊन समानतेच्या पायावर उभे करतात, बानूकर होणा-या अत्याचारातून तिची माणूस म्हणून असलेली थोरवी बळी वळिततात, 'पेसूक' मधील सावित्री हिंदू पतिव्रतेप्रमाणे नव-या सोबत सती जायला निघते हे दाखवून

तिला मोठे करतात. हीन, असंस्कृततेचे चित्रण करून त्या पार्श्वभूमीवर मानवाची महत्ता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न बागूल करतात हेच त्यांचे लक्षणीय ^{यश} ~~कृत्य~~ आहे.

ग्रामीण मानसिकतेचे चित्रण

ग्रामीण समाजावर धर्मजीवनाचा आणि धर्मकल्पनांचा जबदस्त पगडा असतो. त्यातून वर्णवर्चस्वाचा, जातिश्रेष्ठतेचा जन्म होतो. या जातिश्रेष्ठतेमुळेच अहंकार जोपासला जातो. आणि या सवचि चित्रण बागुलांच्या या विभागातील कथांतून त्यांनी केलेली दिसते. ग्रामीण व्यक्तीची मानसिकता धर्म, वर्णवर्चस्व, अहंकार याच्या प्रभावातूनच तयार होते.

धर्म प्राबल्याचा ठसा ग्रामीण माणसाच्या मनावर फार मोठ्या प्रमाणात असतो. त्यातूनच स्त्री परंपरांचा जन्म होतो. मुलीला खंडोबाला सोडण्याच्या प्रथेचे दर्शन काळोखाचे कैदीत येते, तर 'बोव्हाडा'त देवीच्या उत्सवाच्या वेळी सोंगे घेण्याची परंपरा सांगितली जाते, 'दस-याच्या रेडा' मध्ये दस-यादिवशी रेडा करून त्याच्या रक्तात आपट्याची पाने भिजवून ती सोने म्हणून वाटण्याच्या प्रथेचा परंपरेचा उल्लेख येतो.

ग्रामीण जीवनात देव, देवळांना महत्त्व असते. म्हणूनच दस-याचा रेडा बोव्हाडा काळोखाचे कैदी मध्ये मास्ती व त्याच्या देवळाचे वर्णन येते.

धर्म व्यवस्थेमुळे निर्माण झालेल्या वर्णवर्चस्वाचेही दर्शन ~~होते~~ घडते. बानू या मुरळीला उच्चवर्णीय कुसे नागवू पाहतात, दौलत्याला पाणी कुसे दिले जात नाही याचे दर्शन काळोखाचे कैदी मध्ये येते. कनिष्ठ जातीच्या महाराने सोंगे घ्यायला वतनदार मंडळी विरोध करतात तो वर्णवर्चस्वामुळेच 'दस-याचा रेडा'मध्ये गावच्या स्त्री परंपरेचे पालन करण्यासाठी जीवाची पर्वा न करणा-या, बेशुद्ध पडलेल्या हरीला देवळाकडे आणून देता महारवाड्याकडे घ्यायला सांगितले जाते ते वर्णवर्चस्वामुळे,

या वर्णश्रेष्ठतेतूनच अहंकाराचा जन्म होतो. आणि अहंकारापायीच लोकांच्या जीवनात दुःख निर्माण करणा-या व्यक्ती ग्रामीण कथांतून दिसतात. देवरांम आणि गावातील उच्च वर्णीयांचा अहंकार जसा आपणाला दिसतो;

तसाच 'बोव्हाडांत' गावातील उच्च वर्णीयांच्या अहंकाराचे दर्शन घडते. 'वानर' मधील बापू आणि महातारी व 'पेसूक' मधील जयदेव यांच्या अहंकारानेच अनुक्रमे सखू आणि सावित्री यांना दुःख मिळते. या अहंकारामुळेच स्वतःची प्रतिष्ठा जपण्यासाठी जयदेव 'पेसूक' मध्ये स्त्रियांना वेदना देतो.

समूह प्राधान्य: खेडेगावातील जीवनात लोक सामूहिक जीवन जगत असतात. ग्रामीण जीवनात जे असते ते सामूहिक असते. देवरामचा संताप हा सर्व गावाचा संताप असतो. दामूला गावातील उच्चवर्णीय नकार देतात तर महार मंडळी पाठिंबा देतात, दामूने मागितलेले सोंग हे एकट्या दामू-साठी नसते तर अवघ्या कनिष्ठवर्णीयांसाठी असते. तरी भगवान पाटलाचा विरोध हा उच्चवर्णीयांचा असतो.

'वानर' मधील बापूचा पराभव हा महातारीला एकट्याचा न वाटता सर्व गावाचा वाटतो तर सासुरवाडीतील हलक्या जातीच्या पहेलवानाचा विजय हा परगावच्या लोकांचा वाटतो.

जयदेवच्या घरातील गुपितही सर्व गावाला सगजते ते सामूहिकतेमुळेच आणि सावित्रीची धिंड काढताना लोक त्यात सामील होतात ते सामूहिकतेमुळे. या सामूहिक जीवनाच्या प्राबल्यामुळे खेड्यात सणवार, प्रथा परंपराचे पालन होते. मास्तीच्या देवळात, रेड्याच्या वधाच्या वेळी, माणसे जमतात. एकमेकांची आयुष्ये कसलाही आडपडदा न ठेवता खुली करतात किंवा खुली होतात. या सवचि उत्कृष्ट चित्रण बागूलांनी केले आहे.

नाट्यपूर्णता: अस्सल आणि अतिविलक्षण अनुभवामुळे प्रत्ययकारी नाट्य निर्माण होते. 'इंदूमती' शेवडे याबाबतील म्हणतात, 'काळोखाचे कैदी', 'पेसूक' 'वानर'..... या सर्वच कथात मानवी जीवनातील भीष्म व रौद्र नाट्य पाहायला मिळते. नाट्यपूर्णता हा बागूलांच्या कथांचा आत्मा आहे. त्यांचा अनुभव नाट्याचे स्वरूप व्यक्त होतो 'काळोखाचे कैदी' मधील देवरामाला आपल्या आईला ठार मारावे वाटते, आपल्या ब्रम्हक्षत्र्यांचा भंग झाला हे पाहून वेडापिसा झालेला बिनडोक बापू पहेलवान, 'हडकी तू का आत्मीय व्हेतीस बोल' असे म्हणून बायकोला बदडून काढतो (वानर) नव्यात आपल्या बायकोचे स्तन कापून जखमा करून तिला विरूप करून टाकलेले असते (पेसूक)

या कथामधील अनुभवातून नाट्यमयतेचा साक्षात्कार वाचकांना होतो?^{१०}

अपरिचित विषय मराठी कथेत येणारे नेहमीचे विषय बागुलांच्या कथेतून येत नाहीत. बानू या मुरळीच्या आयुष्याच्या परवडीची कथा 'काळोखाचे कैदीचा' विषय होते, तर देवीच्या उत्सवाच्या वेळी निर्माण झालेल्या तणा-वाचे चित्रण 'बोव्हाडांत' केले जाते. दस-या दिवशी वधाय याच्या रेड्याच्या परंपरेवर आधारित 'दस-याचा रेडा' ही कथा वेगळ्या विषय दाखविते. शरीराने अजस्र पण बुद्धीने लहान असणा-या माणसाला बागुलांनी वानर या कथेचा विषय केले आहे. सावित्रीच्या वैविध्यापूर्ण आणि विचित्र जीवनाची कथा पेंसूक मध्ये येते, भुकेमुळे उध्वस्त झालेल्या भागू कोंकणीच्या जीवनाची कहाणी भूक चा विषय होते.

वरील कथामधून येणारे विषय हे पारंपारिक मराठी कथेत वारंवार येणा-या विषयापेक्षा वेगळे आहेत, नवीन आहेत.

वैशिष्ट्यपूर्ण पात्रे.

बागुलांच्या कथेतील पात्रे आपल्या अंगच्या वैशिष्ट्यांनी वेगळेपण धारण करतात. बागुलांचे पात्रे आपल्यावर झालेल्या अन्यायाचा सूड उगविण्यासाठी पेटून उठतात प्रतिष्ठेसाठी वाहेत ते करतात, अहंकार जपतात. बागुलांची स्त्रीपात्रे आपल्या नव-या आणि मुलासाठी आपले सर्वस्व अर्पण करताना विचार करीत नाहीत. नव-याचा मार खाऊन, दुख सहन करून प्रतियुक्तेप्रमाणे वागतात.

बागुलांनी निर्माण केलेली ही पात्रे दलितत्वाच्या व्याख्येत बसणारी आहेत. बानू, दौलत्या, देराम, दामू, जगन्नाथ, देवा, शिवा, सावित्री, भागू ही माणसे कुणाकडून तरी पिळली गेली आहेत. त्यांचे शोषण झाले आहे. माणूसकीला ते पारखे झाले आहेत ती हिंदू समाज व्यवस्थेतील विषमतेचे बळी आहेत. ग्रामीणतेसह दलितत्वाची जाणिव देणारी वेगळी अनुभूती बागुलांच्याजवळ असल्यामुळेच त्यांची पात्रे वैशिष्ट्यपूर्ण झाली आहेत.

बाबुराव बागूलांच्या कथेतील दुःख

दुःखाची तीव्र जाणीव त्यांच्या कथेचा विशेष होय. अस्तित्वाच्या अस्थिरतेतून जीवनमरणाच्या संघर्षातून, हजारो वर्षांच्या कूर परंपरातून निर्माण झालेले दुःख हे आहे. मानवाच्या वेदनेची ज्वालाग्रही जाणिव म्हणजे हे दुःख या दुःखानेच त्याने तन, मन, भाजून विधते व त्यातून त्यांची पात्रे विद्रोही होतात, प्रक्षोभक रूप धारण करून सूड घेण्यासाठी प्रवृत्त होतात.

शंकरराव खरात, आण्णाझाऊ साठे, योगीराज वाघमारे, अर्जुन डोंगळे इत्यादि दलित कथालेखकांच्या कथामध्येही दुःखाचे दर्शन असते. काही वेळेला त्यांचे ते प्रदर्शनही करतात. बागूलांच्या कथेतील दुःख आणि इतर दलित लेखकांच्या कथेतील दुःख यांत जाणवण्याइतका भेद आहे. सवर्णीयामुळे आम्हाला हे दुःख भोगावे लागते आहे ही त्यांची दुःख निर्मिती मागील भूमिका असते. आणि त्यामुळे सवर्णीयांच्या विरुद्ध विद्रोह, प्रक्षोभ त्यांच्या कथेतून प्रकटाने जाणवते. पण बाबुराव बागूल आपल्या कथेतील पात्रांना जे दुःख भोगावे लागते आहे त्याला फक्त उच्चवर्णीयच कारणभिन्न आहेत असे समजत नाहीत त्यांच्या कथेमध्ये सवर्णीयांच्यामुळे दलितांना दुःख मिळतेच पण त्याहीपेक्षा काही आणखी वेगळ्या परिस्थितीमुळेही त्यांना दुःख भोगावे लागते हे दाखविण्याचा ते प्रयत्न करतात. वर्ण, जातिश्रेष्ठता, आर्थिक आणि सामाजिक विषमता यांच्या जोडीनेच बागूल दलितांच्या दुःखाची अन्य कारणेही पाहू शकतात. छ

पुरुषश्रेष्ठत्वाचा अहंकार, स्वभावगत दोष, नियतीची निर्धनता इ. अन्य काळणामधून निर्माण होणा-या दुःखाचेही ते चित्रण करतात.

या कारणामुळे बागूलांच्या कथातून ग्रामीण जीवनातील दलितांचे सर्वांगीण चित्रण होताना दिसते. लेखक म्हणून त्यांची जी व्यापक भूमिका आहे तिचा हा अत्यंत स्वाभाविक परिपाक आहे.

संदर्भ

१. गो.मा. पवार ग्रामीण संवेदनशीलता, सकाळ (साहित्य पुरवणी) १-८-१९८१, पृ. १
२. _____ तत्रैव पृ. १
३. बाबुराव बागूल 'स्वगत,' जेव्हा मी जात चोरली होती,
२ री आ., मुंबई, अभिनव प्रकाशन, १९७६,
पृ. १२७
४. बाबुराव बागूल 'काळोखाचे कैदी,' पूर्वोक्त, पृ. १८
५. _____ तत्रैव पृ. २०
६. _____ तत्रैव पृ. २२
७. बाबुराव बागूल 'वानर' पूर्वोक्त पृ. ६९
८. बाबुराव बागूल भूक मरण स्वस्त होत आहे, २ री आ.,
पुणे, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, १९८०, पृ. २७
९. _____ तत्रैव, पृ. ३२
१०. इंदूमती शेवडे मराठी कथा: उमम आणि विकास,
२ री आ., मुंबई, सोमैय्या पब्लिकेशन,
१९७३, पृ. ४९२